Հարկային այսպիսի դաժան հարստահարումը հնարավորություն չէր տալիս գյուղացիներին բարելավելու իրենց տնտեսությունը։ Եվ, չնայած Արևմտյան Հայաստանն ուներ տնտեսական զարգացման մեծ հնարավորություններ, բայց տիրապետող սոցիալ-տնտեսական կարգերի հետևանքով օգտագործվում էր դրանց փոքր մասը միայն։ Սաստկացող ճնշումները, անընդհատ ավելացող հարկերն ու պարհակները գյուղացու մեջ խեղդում էին տնտեսությունը զարգացնելու և ընդարձակելու նախաձեռնությունը։

2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

Օգտվելով մեծ տերությունների միջև եղած հակասություններից, սուլթանի կառավարությունը շարունակում էր հայահալած իր քաղաքականությունը։ Շատերն էին այն կարծիքին, որ սուլթանին հաջողվեց 1895—1896 թթ. զանգվածային կոտորածներով հայերի մեջ մեռցնել ազատաբաղձ ոգին, կաթվածահար անել հայ ազգային-ազատագրական շարժումները և հայ ժողովրդին պարտադրել ստրկական գոյավիճակ։ Սակայն Տարոնի և Սասունի հերոս Սերոբի (Տարոնի Սոխորթ գյուղից) եղերական վախճանից հետո, այդ շրջանի ազատագրական շարժման քաղաքական ղեկավար Հրայրին (1866—1904) և Սասունում հայդուկային խմբերի ղեկավարությունն ստանձնած Անդրանիկ Օզանյանին (շապինկարահիսարցի, 1865—1927) հաջողվեց համախմբել ցաքուցրիվ ուժերը և գլխավորել ազատագրական պայքարը։ Անդրանիկն իր ուշադրությունը դարձրեց Տարոնի միջնաբերդ Սասունի վրա, ուր թուրքական կառավարությունը 1901 թ. մայիսից ձեռնարկել էր զորանոցներ կառուցելու գործը։ Նա կոչ էր անում սասունցիներին՝ բոլոր միջոցներով խափանել այն։ Եվ ամբողջ Սասունը ոտքի կանգնեց. «Կամ բոլորս ալ կմեռնինք, կամ չենք ընդունիր, որ զորանոցներ շինվին»[15] նշանաբանով։

Բացի Մուշ քաղաքից, Տարոնի 28 կարևոր կետերում կառավարությունը կենտրոնացրել էր կանոնավոր զորքերի ստորաբաժանումներ։ Հայկական գյուղերում նշանակված էին քուրդ պահապաններ, իբր թե գիշերային ավազակային հարձակումներից գյուղերը պաշտպանելու համար։ Հայ գյուղացին պարտավոր էր վճարել իր այդ «պաշտպաններին» և կերակրել։ Իրականում կառավարությունը նրանց միջոցով հետևում էր հայկական գյուղերում կատարվող ներքին անցուդարձին, հայդուկների գործունեությանը։ Հայդուկների սպառնալիքներից ահաբեկված, նրանցից շատերը հրաժարվում էին ծառայությունից։

Այդ օրերին էր, որ Անդրանիկն իր զինակիցներով որոշեց պատժել Սերոբին դավադրաբար սպանած ավազակապետ Բշարե Խալիլին։ Չարագործ վարձկանին պատժելուց հետո, Անդրանիկը որոշում է հայդուկների մի փոքրաթիվ ջոկատով Սասունից իջնել և ամրանալ Մուշից ոչ հեռու գտնվող Առաքելոց վանքում և հերոսական պայքարի օրինակով սքափեցնել հուսահատության մատնված ժողովրդին, նրա մեջ բորբոքել ազատագրական պայքարի

15 «Անդրանիկի հուշերը», Գեյրութ, 1935, էջ 266—267։

ոգին։ 1901 թ. նոյեմբերի սկզբին Առաքելոց վանք իջան սպառազինված 37 հայդուկներ՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ։ Նրանց միացան նաև երկու տասնյակի հասնող գյուղացիներ։ Վանքը վերածվեց ինքնապաշտպանության ամրոցի։ Նոյեմբերի 2-ին իշխանություններին արդեն հայտնի էր, որ Անդրանիկն իր զինակիցներով վանքում է գտնվում։ Վանքի միաբանությունը ցանկանում էր այնտեղ պատսպարված 80 որբերին և նրանց ուսուցիչներին փոխադրել Մուշ, բայց Անդրանիկը վտանգավոր է համարում այդ և թույլ չի տալիս։ Մուշից և այլ վայրերից թուրք-քրդական զինված մեծաքանակ ուժերը շարժվում են դեպի Առաքելոց վանք։ Երբ Բերդակից հայդուկների համար այլևս և սննդամթերք բերող գյուղացիները վանքի պարիսպներից ներս են մտնում, փակվում են դարպասները։ Վանքը պաշարվում է թշնամու կողմից։

Վանքից 200—250 մետր հեռավորության վրա խրամատավորվել էին թուրք ասկյարները և նրանցից անբաժան՝ զինված բաշիբոզուկները։ 50—60 հայդուկների դեմ կառավարությունը դուրս էր բերել մի քանի հազարի հասնող կանոնավոր զորամասեր ու ոստիկանական ուժեր։

Մինչև նոյեմբերի 17-ը թշնամուն հաջողվել էր բավականին մոտենալ վանքի պարիսպներին և սպառնալիքներ կարդալ պաշարվածներին։ Անդրանիկի հետ էին նրա զինակիցներ, հանրաճանաչ հայդուկներ՝ Գևորգ Չավուշը, Սեբաստացի Մուրադը, Առաքելը (Տիգրան Աբաջյան, բաբերդցի), Սմբատ Բորոյանը (մշեցի), Հակոբ Կոտոյանը (մշեցի), Սպաղանցի Մակարը և ուրիշներ։ Հայդուկների դիպուկ համազարկերը բազմաքանակ զոհեր էին պատճառում թշնամուն։ Թուրքական զորքերի հրամանատարությունն ստանձնած Բիթլիսի նահանգապետը դիմում է Անդրանիկին՝ նրա պահանջներն իմանալու համար։ Սկսվում են բանակցությունները։ Վանք են թողնվում թուրքական պատվիրակները՝ Մուշի քաղաքապետը, զինվորական կոմիսար Մուհամմեդ էֆենդին, խոսրով վարդապետ Բեդրիկյանը և նրանց հետ նաև ս. Կարապետ վանքի վանահայրը։

Նրանք Անդրանիկին հայտնում են, որ սուլթանը հրամայել է վայր դնել զենքերը և հանձնվել, խոստանալով ներման արժանացնել «խռովարարներին»։ Անդրանիկը ներկայացնում է հետևյալ պահանջները. ներում շնորհել բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին, գյուղերում տասանորդ տուրքը հավաքել գյուղացիների միջոցով, զինաթափ անել հայկական գյուղերն ասպատակող քրդական զինված բանդաները, բեգերի կողմից զավթված հայկական հողերը վերադարձնել տերերին, վերացնել ցեղապետների հայերից ապօրինի տուրք գանձելու իրավունքը[16]։

Անդրանիկի ներկայացրած պահանջներից հետագայում միայն բանտարկյալներին վերաբերող կետը մասամբ իրագործվեց. 31 հայ բանտարկյալների ներում շնորհվեց։

Մնացած պահանջները մերժվում են, և վերսկսվում են կատաղի մարտերը։ Վանքը պաշարող թշնամու բանակում բռնկվել էր համաճարակ, որն սպառնում էր թափանցել վանքից ներս։ Բացի այդ, պաշարվածները երկար ժամանակ կռվելու համար անհրաժեշտ զինամթերք չունեին։ Ուստի Անդրանիկը մտածում էր ելք գտնել պաշարման օղակից դուրս գալու համար։

Մարտական գործողությունները շարունակվում են մինչև նոյեմբերի 27-ը,

---

16 Տե՛ս «Առաքելոց վանքի կռիվը...», Պոսքեր, 1924, էջ 45։

երբ նախապես մշակված պլանով, պաշարված հայդուկները սպիտակ սավանների մեջ փաթաթված, որպեսզի ձյան վրա աննկատ մնան, գիշերով դուրս են գալիս վանքի պարիսպներից և հեռանում։

Հայդուկների ազատվելը պաշարումից հրաշք էր թվում, ուստի պաշտոնական շրջաններում կեղծ լուրերով փորձում էին քողարկել թուրքական արշավանքի ձախողման փաստը։ Առաքելոց վանքի կռիվը հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացման վկայությունն էր[17]։

Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվել էր ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպող ղեկավար կենտրոն։ Այդ կենտրոնի մեջ մտնում էին Վարդգեսը (Հովհաննես Սերենկյուլյանը)՝ Վասպուրականի շրջանում, Բուրեն Շիշմանյանը (Քեռին)՝ Կարինի շրջանում և Վահան Տոդրամաճյանը (Մանվելյանը)՝ Տարոն-Սասունի շրջանում։ Սակայն շարժման փաստական ղեկավարը փորձառու հայդուկ Արմենակ Ղազարյանն (Հրայր, Դժոխք) էր։ Նրա գործունեությունն ընդգրկում էր Տարոնի հայ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները՝ ժողովրդական կրթության, ինքնապաշտպանության, տնտեսական-հասարակական նախաձեռնության կազմակերպման և այլն։ Հրայրի կարծիքով համբերելն ու տոկալը ևս նույնքան անհրաժեշտ զենքեր են, որքան հարկ եղած պարագային զենքով կռվելը և արյուն թափելը, նա գտնում էր, որ անհրաժեշտ է նախապատրաստվել հանդարտ ու համառ աշխատանքով, ըստ կարելվույն խուսափել ընդհարումներից և առիթ չտալ պրովոկացիաների։

Սուլթանը գերադասեց առժամանակ խաղաղասեր ձևանալ, հետաձգելով արշավանքը Սասունի դեմ։ Նա տակավին դատաստան չէր տեսել Մակեդոնիայում բռնկված ժողովրդական ապստամբության հետ և սպասում էր ավելի հարմար առիթի։

1903 թ. վերջերին Կռվկոսից Սասուն էր հասել Թորգոմի (Թուման Թումանյան) 27 հոգուց բաղկացած զինված խումբը։ Այդ առիթով Տարոնի ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը Գելիեգուզանում ժողովի էր հրավիրել զինված խմբերի ղեկավարներին և Սասունի գյուղերի ավագներին։ Ժողովը որոշեց եղած փոքրաքանակ զենքերը բաժանել գյուղերի վրա։ Միայն Գելիեգուզանն ստացավ 70 հրացան, իսկ մյուս գյուղերն ավելի քիչ։ Ընտրվեց ինքնապաշտպանության զինվորական խորհուրդ՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ։

Հրայրը շարունակում էր կազմակերպական աշխատանքը Մուշի դաշտի գյուղերում։ Անդրանիկը և Սմբատ Բորոյանը պաշարներ ստեղծելու և դիրքեր պատրաստելու գործով էին զբաղված։ Նպատակահարմար համարվեց պահել միայն փոքրաթիվ զինված խմբեր, իսկ մնացած մարտիկներին ցրել գյուղերը, որտեղ նրանք կարող էին օգտակար լինել և մնալ աննկատ։ Հաջողվեց նաև մի քանի քուրդ ցեղապետների բարեկամությունը շահել, ինչպես, օրինակ, Խնուսի գյուղից Դերվիշի և նրա յոթ եղբայրների համերաշխությունը։ Համերաշխության ուղղությամբ աշխատանք էր տարվում նաև թուրքերի միջավայրում։ Թերևս դրա հետևանքն էր, որ Արաղ գյուղում թուրք զինվորներից երկուսը դիմել էին տեղական պաշտպանության ղեկավարներին, խնդրելով իրենց ընդունել ինքնապաշտպանության խմբի մեջ։ Նրանք հայտնել էին, թե ատում են Համիդի բռնակալությունը, որից քիչ չի տուժում նաև թուրք ժողո-

17 Տե՛ս Ս. Գ. Ազատյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, էջ 195։

վուրդը, ուստի ցանկանում են հայերի հետ կռվել բռնակալության դեմ[18]։ Ինքնապաշտպանության ղեկավարները քաջալերում են նրանց ազնիվ մղումները, խորհուրդ տալիս այդ ոգով աշխատանք տանել Թուրք զինվորների շրջանում։

Սուլթանական բռնապետության դեմ ուղղված հայ ազգային-ազատագրական պայքարը զրկված էր ընդհանուր ճակատ ստեղծելու հնարավորությունից և բացի այդ, չուներ համազգային միասնական ղեկավարություն, ինքնապաշտպանության զորեղ միջոցներ։ Քաղաքական կուսակցությունների և հոսանքների միջև համագործակցության ընդհանուր ծրագիր գոյություն չուներ։

1894—1896 թթ. շարդերից ահաբեկված պատրիարքությունը, Օրմանյանի գլխավորությամբ, բացասական դիրք էր բռնել Թուրքական բռնակալության դեմ ուղղված հայ ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ և վարում էր համակերպության քաղաքականություն։ Հնչակյան կուսակցության երկու թևերը միմյանց դեմ կռվալուծիշ պայքար էին մղում, որի հետևանքով էլ նրանք չկարողացան շատ թե քիչ նշանակալից գործունեություն ծավալել Արևմտյան Հայաստանում։

Իր գործելակերպով դաշնակցությունը ևս չէր նպաստում ազատագրական շարժման բնականոն զարգացմանը, նրա ցուցարարական ու արկածախնդրական տակտիկան, երկրի ներսում և երկրից դուրս ստեղծված քաղաքական իրավիճակի հաշվի չառնելը խիստ բացասական հետևանքների էին հանգեցնում։ Այդ կուսակցությունն իր տակտիկական ուղեգիծն էր համարում կազմակերպել, ըստ կարելվույն, երկար տևողությամբ կռիվ սուլթանական բռնակալության դեմ երկրի ներսում, միշտ նկատի ունենալով միաժամանակ եվրոպական երկրների միջամտությունը, չհասկանալով, որ այդ միջամտությունը շահագիտական էր և նոր դժբախտությունների դուռ էր բացում հայ ժողովրդի համար։

Հաշվի էր առնվում բալկանյան ժողովուրդների ազատագրության փորձը, այդ գործում առաջին հերթին Ռուսաստանի խաղացած դիվանագիտական և ռազմական դերը, բայց մոռանում էին, որ XX դ. սկզբին փոխվել էր միջազգային դրությունը, և կատարվել էին քաղաքական ուժերի նոր տեղաշարժեր։

Արևմտահայերի քաղաքացիական իրավահավասարության և ապահովության հասնելու համար, հայ ազգային ղեկավար շրջանների գործունեությունը ծավալվում էր երեք ուղղությամբ. ա) Արևմտյան Հայաստանի ազատագրական շարժումների մասին տեղեկագրերի կազմում և առաքում «քաղաքական աշխարհին»՝ Եվրոպայի հասարակական կարծիքի առաջ հայ ազատագրական շարժման նպատակների, պահանջների մասին ճշմարտությունը պարզելու, տարածված կեղծ պատկերացումները և սուլթանի կառավարության զրպարտությունները հերքելու նպատակով, բ) դրամական միջոցների, զենքի ու ռազմամթերքի հայթայթում՝ զինված խմբեր կազմակերպելու և Արևմտյան Հայաստան մտցնելու նպատակով, գ) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունից պաշտոնական դիմումների և աղերսագրերի հղում մեծ պետությունների կառավարություններին՝ Բերլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով խոստացված բարենորոգումների ծրագիրն իրագործելու խնդրանքով։

---

18 Անդրանիկ, Կյանքը, պատերազմները և հուշերը, Փեյրութ, 1932, էջ 319։

Հայ բուրժուազիայից նյութական օգնություն կորզելու նպատակով դաշնակցությունը դիմեց բռնի հանգանակության միջոցին։ Այդ նպատակով 1901 թ. Բուլգարիայի Ֆիլիպպե (այժմ Պլովդիվ) քաղաքում ստեղծվեց դաշնակցության կամքն իրագործող «Փոթորիկ» ահաբեկչական խումբը, որի առաջին գոհը դարձավ մոսկովյան բանկիր-միլիոնատեր Բաշակ ժամհարյանը։

Արևմտյան Հայաստանից գուժող լուրերը, ցարիզմի հայահալած քաղաքականությունը արևելահայ երիտասարդությանը նույնպես մղում էին ազատագրական պայքարի ակտիվ գործողությունների ասպարեզ։ Այդ երիտասարդության շարքերից կազմակերպվում էին հայդուկային մարտական և զինատար խմբեր՝ «Երկիր» (Արևմտյան Հայաստան) մտցնելու համար։ Բաքվում, Կարսում և Դիլմանում (Սալմաստի գավառում) ստեղծվել էին զենքի ու զինամթերքի պահեստներ ու նոր արհեստանոցներ։ Այս ձեռնարկները կապված էին բազմաթիվ վտանգների հետ, որոնք հաճախ ծանր գոհեր էին խլում՝ ոստիկանական հալածանքների ու հետապնդումների պատճառներում։

Դարասկզբին զինատար և հայդուկային խմբերը Արևմտյան Հայաստան էին անցնում Օլթի—Բասեն—Խնուս—Սասուն, Երևան—Տաք-Աղբյուր (կամ Միրզաչաև)—Արճեշ—Ախլաթ—Վասպուրական—Տարոն, Խոյ—ս. Թադեոսի վանք—Աբաղայի դաշտի Նոգարավան և Խաչան գյուղեր, Սալմաստ—Բաշկալե—Հայոց Ձոր—Վան, Երևան—Դավալու—Մակու—Խոյ—Վան ուղղություններով։ Պետական սահմանն անցան Խանի (Բարսեղ Թիրաքյան), Թելիրդաղցի Նովրուզի, Թորգոմի, Աշոտի և ուրիշների խմբերը (1903—1904 թթ. ընթացքում)։

Սակայն մինչև 1904 թ., բացի Թորգոմի 27 հոգուց բաղկացած ջոկատից, մյուսները եղերական վախճան ունեցան. հենց սահմանագիծին նրանք նկատվում էին թուրքերի կողմից, ընդհարվում նրանց գերակշիռ ռազմական ուժերի հետ կամ բռնվում ցարական սահմանապահ զորքերի կողմից։ Առանձնապես ծանր վախճան ունեցավ Նովրուզի 150 հոգուց բաղկացած ջոկատը, որը Բասենում (1903) կռվի բռնվելով թուրքական գերակշիռ ուժերի հետ, մեծ գոհեր պատճառելով նրան, ի վերջո ջախջախվեց։ Նույնպիսի վախճան ունեցավ Որսորդ Գեորգի և Թորգոմի 61 հոգուց բաղկացած երկրորդ խումբը 1904 թ. Օլթիի շրջանում, սահմանն անցնելուց հետո, խումբը մարտի բռնվեց թուրքական զորամասի հետ և երկու ժամ տևող անհավասար կռվում ջախջախվեց։

1904 թ. հունիսի 26-ին սահմանն անցնում է Հնչակյանների «Արծիվ» հայդուկային խումբը՝ Բաքենի (Պողոս Գրիգորյան-Ավագյան) զեկավարությամբ։ Երկու օր անց տեղի ունեցավ առաջին ընդհարումը թուրք-քրդական ուժերի հետ՝ Մոզկա սարի մոտ։ Խմբին հաջողվեց զրոհով ոչնչացնել թուրքական զորանոցում եղած թնդանոթները, գրավել զենքը և զինել տեղի երիտասարդներին[19]։

Սուլթանական կառավարության ուշադրությունը Սասունից հեռացնելու հույսով, Երևանի դաշնակցական կազմակերպությունը ձեռնարկում է ռուսական սահմանի մոտ գտնվող Ձորի և Մոսունի թուրքական զորանոցները ոչնչացնելու գործը։ Կազմակերպվում է երկու խումբ՝ «Արտավազդ» և «Մասիս»

---

19 Տե՛ս «Հիսնամյակ. 1887—1937 սոց. դեմ. Հնչակյան կուսակցություն», Փրովինս, 1938, էջ 177—178։

անուններով, որոնց մեջ ընդգրկված էր 102 հոգի։ Առաջին խումբը Մինաս Տոլպաշյանի (Գայլ Վահան) և երկրորդը՝ բաբերդցի Միհրանի գլխավորությամբ հաջողությամբ իրագործում են այդ խնդիրը։ Իշխանությունների վրեժխնդրությունից խուսափելու համար, իրենց հետ վերցնելով մոտակա գյուղերի հայ բնակիչներին, խմբերը փորձում են վերադառնալ Արևելյան Հայաստան։ Սակայն կես ճանապարհին նրանք հանդիպում են համիդիեական գնդերին, և ընդհարման ժամանակ զոհվում են երեսուն հոգի, այդ թվում նաև՝ Գայլ Վահանը։

Սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարի այս ձևը հատկանշում էր քաղաքական ռոմանտիզմի խոր ազդեցությունը հայ ազգային-ազատագրական շարժման վրա և ընդգծում միաժամանակ նրա ժողովրդական բնույթը։ Բայց ապարդյուն փորձերը, մարտիկների եղերական նահատակությունը, ի վերջո, պետք է սթափեցնեին և ստիպեին հայդուկային գինատար և զինված խմբերի անմիջական կազմակերպիչներին՝ հրաժարվելու զինված խմբեր Արևմտյան Հայաստան մտցնելու մտքից։

3. 1904 Թ. ՍԱՍՈՒՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուլթանի կառավարությունը Սասունի դեմ նախապատրաստվող արշավանքն իրագործեց 1904 թ. գարնանամուտին, երբ սովորաբար դեպի սարերն էին շարժվում քրդական թշվոր ցեղերը։ Թուրքական իշխանությունները լուրտեսների և գործակալների միջոցով հրահրում էին միջադեպեր, սրում դրությունը։ Այդ օրերին բացահայտվեց Տափրկ գյուղում իշխանությունների կողմից Անդրանիկի դեմ կազմակերպված մահափորձը։

Մրագրվող կոտորածները Սասունում թողարկելու կամ արդարացնելու նպատակով, կառավարությունը կեղծ լուրեր էր տարածում, որ իբր հայ ֆիդայիները պատրաստվում են գարնանը իջնել լեռներից և հարձակվել թուրքական զորամասերի վրա[20]։ Սասունի դեմ զինված արշավանքի առաջին զոհը դարձավ Հոնան գյուղը։ Դաժան հարահանությունն ստիպել էր գյուղի բնակչությանը դիմադրելու իշխանության ներկայացուցիչներին։ Իշխանությունները բանակային կորպուսի մեկ դիվիզիա են ուղարկում «Սասուն փախած» հայերի դեմ[21]։ 1904 թ. փետրվարի 5-ին առավոտյան ժամը 4-ին թուրք ջարդարարները խուժեցին Հոնան գյուղը, կողոպտեցին ու այրեցին 120 տուն, երեխաներին ու կանանց կենդանի թաղեցին ձյան մեջ կամ նետեցին ջրհորները[22]։

Թուրքական իշխանությունները տեղեկանալով, որ Անդրանիկը Սասունում է և նախապատրաստվում է պաշտպանության, Սասունի շուրջը կենտրոնացրին կառավարական զորքեր ու քրդական ջոկատներ։ Եվ քանի որ հայերը ոչ մի առիթ չէին տալիս, թուրքերը զրդեցին մի քանի քուրդ ցեղապետների հարձակվել հայկական բնակավայրերի վրա։ Նույն՝ 1904 թ. մարտի վերջին, Սեբաստացի Մուրադը բանակցություններ էր վարում լաճկանցի քուրդ ցեղապետների հետ, նրանց բարեկամությունը շահելու հույսով։

---

20 Տե՛ս «Геноцид...», стр. 148.

21 Տե՛ս նույն տեղում։

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149։